

KATONA ELSŐ TÖRTÉNETI DRÁMÁI.

(Harmadik, bef. közlemény.)

III. A Ziska-dráma.

A Ziskáról szóló kettős dráma — közös címük a kéziratban: *Ziska à Calice, a Táboríták vezére* — alaposabb vizsgálata bizonyossá teszi, hogy nem volt oly sok forrása, mint Gyulai Katonának a drámához fűzött jegyzetei alapján gondolta, hanem csak az a kettő, amelyeket K. a bevezetésben is megemlít: Schulz L. F. *Interessante Erzählungen und Anekdoten aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates* (1808) c. könyve I. kötetének két fejezete (76—82. l. König Wenceslaus von Böhmen; 120—189. l. Die Hussiten) és Balbinus Bohuslaus *Epitome historica rerum, Bohemicarum* (1677) c. krónikája. A jegyzetekben szereplő utalások és idézetek u. i. mind ugyanúgy megvannak e két munka valamelyikében is; azonkívül a Katonától felhasznált történeti adatok közt nincs egy sem, amely ne volna meg ezekben, vagy más forrásokhoz közelebb állna. Minden valószínűség szerint Schulz könyvecskéjében ragadta meg először K. képzeletét a huszita pártütés története és Ziska alakja — ez akkor számára is újdonság lehetett. Első drámája anyagát csaknem egészében Schulz könyvéből merítette, csak itt-ott pótolta vagy igazított egyet-mást Balbinus krónikája szerint, azt is többnyire csak a jegyzetekben. Ezzel szemben második drámájának történelmi anyaga jórészt Balbinusból való, sőt költött mellékeselekvényének főproblémáját is csak annak egy megjegyzésétől vezetve eszelhette ki. Valószínűleg akkor fordult tehát a régi krónikához, mikor az első dráma terve készen volt s csak további színeket keresett a részletekhez. Ekkor utólag támadhatott benne az a gondolat, hogy még egy drámát alkot e körből, Ziska pártütésének kezdete után bemutatván halálát is.

1. A Husziták első pártütése Csehországban.

Schulz könyve annak a népszerűsítő történeti irodalomnak körébe tartozik, amely a múlt század elején főleg két okból szaporodott el szokatlan mértékben: egyrészt a francia forra-

dalomra való reakcióként s még inkább a — kivált a németiség részéről szabadságharcnak tekintett — napoleoni háborúk idején a történelmi tudat erősítésének vágyából, másrészt — leginkább kalandos útleírásokkal versenyezve — a rémregények ellensúlyozásául, a városi tömegek féktelen olvasási lázának hasznosabb kielégítéséül. Az efféle könyvek azért váltak oly sok esetben szépirodalmi alkotások forrásává, mert a régi korok és emberek életének érdekes részleteit igyekeztek céljuknak megfelelően színesen bemutatni, mégpedig az eseményekhez aránylag közel álló régi krónikák előadásának felhasználásával — némelyikük szinte drámai érzékkel sűriti egy-egy döntő fordulat köré az azokat magyarázó történeti mozzanatokot, mintegy a drámai expozíció módján. Schulz sem a történelmi kritika, sem az előadás művészete tekintetében nem tartozik ugyan a legkiválóbbak közé, de néhol, s így éppen a huszita pártütés kirobbanásának elbeszélésében, megvan nála a szerkesztés drámatisága.

A 141—149. lapon együtt találta nála K. első drámájának, *A Husziták pártütésének* csaknem egész anyagát; ezek az események: Huszinecz bujtogatása, Prágából való kitiltása, a huszitáknak követelésükhöz való ragaszkodása, Vencelnek fegyverletételt követelő válasza, a szenátorok kétségbeesése — egyaránt félnek a husziták felháborodásától és a királytól — Ziska tanácsa és a végrehajtásával való megbízatása (mindez a dráma első felvonásában), Ziskának a husziták élén a király előtt való megjelenése és ottani váratlan színvallása, a vezérség vállalása (II. 9.), a lázadásnak a tanácsház megostromlásával kezdődő kitörése (III. 12.), Vencelnek e hír hallatára támadt felindulásból eredő halála (IV. 2.), s a fegyverszünetnek egyfelől a királynő és Wartenberg Zdenkó, másfelől a husziták részéről való megkötése — mind megvannak Schulznál csaknem minden mellékkörülménnyel együtt. Amit Schulz ezek előadásában Ziska ajkára ad, azt K. le is fordítja, így Z. tanácsát az I. felvonás 7. jelenésében, a királyhoz intézett szavait a II. felvonás 9. jelenésében; mindkét helyen utal is jegyzetben forrása 144. lapjára. Ziskának halála elbeszélése után adott jellemzésében (164. l.) említi S. a papok ellen való dühöngésének megokolásául húga meggyalázását is; erről a dráma III. felvonása 4. jelenésében értesül Ziska, s közvetlen ez bírja a pusztítás elhárítására.

Egyéb, jórészt magának a cselekvénységnek tér- és időbeli keretein kívül eső körülményekre való utalásokban is Schulz más részleteire támaszkodik.

Ilyenek: 1. Vencel korábbi cselekedetei s általában az összes szereplőknek maguktól vagy másoktól fölemlített életkörülményei (Vencel kegyetlensége Hroska és Givosi, Nepomuki János és mások ellen, Ziska származása, félszemének elvesztése stb.); 2. az udvarnak a veszedelem elől a kunradiczi

várba való költözése, amiről Kralowecz számol be (III. f. 2. jel.), a prágai artikulusok (jegyzetben ezeket egész terjedelmükben idézi is Schulzból), valamint a tömegmozgalmat megelőző első templomrablás, az opatovici kolostor Miszteczky által való feldúlása (III. 2. IV. 2.). 3. a Schulztól ismertetett későbbi tényleges állapot tükröződik a hradsishtini tábor Huszinecztől adott leírásában és Tábor felépítésének Ziska részéről való elhatározásában is; ugyanígy határozzák el a S. szerint utóbb valóban bekövetkezett események közül Pilsen ostromát (III. 3.) és nyomban az első zendülés után Zderád és a Muldán túli karthausi kolostor feldúlását (III. 12.).

Az efféle utalások közt van azonban néhány, amelynek forrása nem Schulz, hanem Balbinus.

Igy csak ez utóbbiból ismerte K. Johanna királynő sorsát (p. 395.), kire nála Vencel élete utolsó órájában többi áldozata sorában emlékezik, valamint azt is, hogy már ismételtlen megkísérelték Vencelt megmérgezni (p. 459.: a drámában ugyanott), Zsófia királynő élettörténetét (p. 402. §. II. f. l. j.), Ziska korábbi életéből Jaghelló harcában való részvételét, melyre Huszinecz céloz a III. f. 3. jelenésében (p. 422.) és kamarási címét, továbbá a királlyal való egy korábbi szóváltását, melyre ezt a II. f. 5. jelenésében emlékezteti; a király akkori szavait Balbinusból (p. 424.) idézi is; u. o. B. azt is mondja, hogy a király azért merte nemzeti sérelmek megtorlására biztatni, mert tudta, hogy vagyontalan lovag, s így nincs mit félni attól, hogy hatalmat szerezhet (quod equitem *inopem* esse sciret). Ezért emlegeti Z. a drámában, hogy őt a *tehetetlenek* nevezték. K. úgy érthette, hogy ez valami állandó «praedicatum»-a volt.

A jegyzetekben még több körülményt idéz Balbinusból, de az, amihez e jegyzeteket fűzi, csak S. ismerete alapján is helyet kaphatott a drámában. (Így B. szól arról is, mikép állt bosszút Z. húga meggyalázóján, s K. jegyzetben erre is hivatkozik a gatzettel kapcsolatban.) Érdekes különben is, hogy jegyzetben többet idéz Balbinusból, mint Schulzból, ott is, ahol inkább ez utóbbihoz áll közel; bizonyára a dráma befejezése után B. volt inkább kezeügyében. Őt követi még a Svamberg név írásában (S.: Schwanenberg).

Végül B. két adata lehetett segítségére a koncentrálásban, vagy inkább csak igazolhatta eljárását. S. szerint u. i. a fosztogatások csak Vencel halála után kezdődtek, B. azonban azt is megemlíti, hogy Lupacius szerint az első két kolostordúlás mindjárt a tanácsház ostromát követő napon történt. Katonánál is mindjárt a tanácsház ostroma után vezényel Z. a kolostorok ellen. Viszont a király halálát követő időben S. szerint Z. Pilsen körül volt, majd mivel a királynét támogató Schwanenberg elűzte, Táborba vonult; a királynéval nem ő, hanem a prágai polgárok kötöttek fegyverszünetet. B. azonban megjegyzi (p. 437.), hogy egy hitelt érdemlő kézirat szerint az özvegy királyné személyét veszélyeztető harcokat is maga Z. vezette. Ez megkönnyítette K. dolgát, mikor a király halála után Kunradicz alá is elvitte Ziskát s a fegyverszünetet is

vele adatta meg — itt mindjárt. (A források szerint hosszú tárgyalás előzte meg.)

Katonát Ziska alakja érdekli, itt az első drámában az, hogyan lett pártütővé és a legvadabb erőszakosságok vezetőjévé. Ennek a szempontnak rendel alá mindent történelmi anyagából. Hozzájárul ez már a hely- és időviszonyok változtatásában is a koncentráció alaki és technikai céljához.

A fontosabb ily változtatások: 1. A legfőbb bujtogató, Huszinecz, a drámában kiutasítása után nem a városon kívül folytatja munkáját, mint a források szerint, hanem álruhában a városban bujkál, s része van Ziskának a mozgalomba való bevonásában is, majd Z. színvállásakor ő is leleplezi magát. 2. Az a tanácsos, akinél Z. történetesen megfordul, Schulz szerint közli vele aggodalmait, majd Z. véleményét tanácsülésein adja elő, a tanács hozza a tervet a nép tudomására, s a nép erre hívja a terv szerzőjét vezetőül és szószólóul. A drámában ahhoz a tanácsoshoz, kinél Z. van, egy társa is elmegy, s ketten Z. jelenlétében tanácskoznak, erre áll ő elő véleményével, a két tanácsos kéri a vezetés elvállalására, s miközben vonakodik, ugyanoda ront be a tömeg, mely Huszinecztől már értesült Z. titkos vonzódásáról, s mindjárt ott rábírja, vezesse a királyhoz. 3. A dráma végén sem csupán a fegyverszünet megkötése történik korábban a valóságnál, egyébként is gyorsabb egymásutánban következnek az események: a király halála mindjárt utolsó felindulásában bekövetkezik, míg a források szerint néhány napig haldoklott, stb. 4. Legfontosabb azonban az ily természetű változtatások közül az, hogy a drámában épen a mozgalom további útjáról való tanácskozások közben kapja az erőszakosságoktól tartózkodni akaró Z. hűga meggyaláztatásának híreit, s így ennek döntő jelentősége van a pusztítás szellemének elszabadításában, annak bekövetkeztét magunk előtt látjuk, míg a források idő megjelölése nélkül Z. régi gyűlöletének magyarázatául említik az esetet.

Ilyenképen állítja K. elég bőséges történelmi anyagát ismét egy lélek fejlődése fokozatos bemutatásának szolgálatába. Amily jellemző arra a történelmi érdeklődésre, amely tárgyához vezette, előljáró beszédének az a része, amely barátainak a történetben való tájékozatlanságát emlegeti, épen annyira jellemző ösztönös drámai látásmódjára, embert megelevenítő törekvésére az, amivel bevezető sorait kezdi: «Nem célozom, hogy a Huszitáknak minden dolgokat eladjam; mert a mint már a cím is mutatja, csupán csak ama jeles és a maga idejében legnevezetesebb Férjfiut akarom a Játékszinre másolni...» A huszita dúlások elindítójának alakja bizonyos tekintetben hasonló problémával vonzotta, mint Chatre-é, sőt Bánké is. Mindhárman az uralkodócsalád emberéből lettek annak szempontjából pártosokká, mindhármukat uralkodójuk emelte volt magas tisztésekre, s mindhárman nagy csapást mértek rá. A pályájuk két fele közt tátongó nagy szakadék kínálkozott mindhárom esetben drámai motiválás alkalmául; adva volt a feszültség, mely szükségessé tette a drámai fejlesztést. Egyéb-

ként azonban Ziska jelleme és az ő problémájának megoldása egészen távol áll a másik kettőtől. Benne K. a pusztítás démonát mutatja be, az első drámában épen ennek elszabadulását. Alakjának úgyszólván minden forrásaiból megismert vonását megtartotta, de egységesebbé s gonoszsága és felelőtlensége ellenére emberibbé tette, hiven az *Ilka* bírálatában utóbb hangoztatott elvéhez: «a dráma célja embert tenni a világ elébe, nem céltalan öldöklőt, nem gonosztevőt». Megtartotta tetteinek forrásában említett motivumait is, de azok során át fokozatosan viszi el egész vadsága kirobbanásáig. Schulz azt mondja Ziska összefoglaló jellemzésében: «Seine Religion und sein Vaterland scheinen am wenigsten Einfluß auf seine Handlungen gehabt zu haben, die Begierde zu morden, zu sengen und brennen waren vielleicht die einzigen Beweggründe dazu.» Katona nem veszi a kérdést ily egyszerűnek. Az ő Ziskája nem közönséges gonosztevő, hanem nagyon bonyolult jellem: a nagyravágyás ugyan a legfőbb hajtóerő benne, de sokféle érzelmi fék és gát is korlátozza érvényesülését, míg a leg-erősebb érzelmi gát leomlása után azzá a vad pusztítóvá nem lesz, aminek Schulz mondja.

Az I. felvonásban még csak a nagyravágyás dolgozik benne világos célkitűzés nélkül, cselekedni szeretne a forrongás idején, halászni a zavarosban — maga is tudja, hogy nem eszmék okozzák a cselekvésre törő nyugtalanságát, s a hazafiúság csak «a lárva homlokára van írva». Egyelőre azonban még fél az első lépést megtenni, mivel a cél oly messze van, hogy maga is alig látja. Feltett titkát, hogy alkalomra vár csak, kifejezési monológban a belépő Huszinecz előtt, s így kénytelen veleszövetségre lépni. E körülmény változtat helyzetén későbbre is, de Huszinecz gondoskodik róla, hogy nyomban sürgösebbé tegye a színvallást és ezzel a küzdelem kirobbanását. A Huszineczről tájékoztatott tömeg már Ziska nevét is kiáltozza, s hogy idő előtt kínos helyzetbe ne kerüljön, azért kénytelen elfogadni a tanácsosok felszólítását, hogy — az ő hitük szerint a békeség érdekében — ő vezesse a népet a király elé. Huszinecz szerepeltetésével motiválja egyúttal K., hogyan választhatta a nép épen Ziskát vezérévé, mikor ő még a király környezetéhez tartozott. A II. felvonásban Ziska, mielőtt a tömeg élén a király elé lép, előbb négy szemközt előkészíti, előre megfélemlíteni igyekszik. Mikor aztán a tömeg élén feltett kérdésére a király elutasítólag felel, akkor vallja meg huszitaságát, fellelkesítve a tömeget és megdöbbenve jötevőjét, ki visszavonulása előtt már csak hálátlanságát tudja emlegetni. Így Ziska hamarabb volt kénytelen megtenni a döntő lépést, mint gondolta, s most annál erősebben kezdenek működni azok a lelkiismereti fékek, melyek neveltetése folytán még gátolják nagyratörésében. A király szemrehányása annál jobban fáj neki, mivel jogosnak érzi, de vissza már nem léphet, a nép már vezérévé választotta. E belső ellentétből folyó érzelmesebb lelkiállapotában a III. felvonás elején az önzetlen heroizmus és a hatalomvágy közti választáson hanyódik. Fajtája és felekezete fölemeléséről álmodozik, szinte magával is elhiteti, hogy tudna önzetlenül dolgozni érte;

úgy is határoz, hogy a szabadság kivívása után nem ragaszkodik hatalomhoz, de csak akkor, ha nem lesz más, aki helyette arra tör, s aki mögött így háttérbe szorulna. Mikor azonban Huszinecz nyíltan megmondja, hogy rá esze miatt volt szüksége — ereje neki is megvolna — s mindúntalan céloz rá, hogy nem hajlandó mögötte egészen háttérbe szorulni, Ziska problémája eldőlt: vetelkedője van, tehát mindenáron ragaszkodnia kell a hatalomhoz! «Úgy félre a lelki nagysággal, mert más is törekedik földi nagy lenni,» mondja magában. De épen mert vele szemben is ravasznak kell lennie, fokónként fel kell áldoznia egyéb aggodalmait és érzékenységeit is. Nehogy a keményebb Huszinecz fölébe kerekedhessék, ő is a nyílt pártütés terve mellé kénytelen állni. De a vad pusztító tervektől még most is borzong s igyekszik fékezni társait. A benne küzdő lelkierők így még mindig megmaradt egyensúlyát bontja meg a húga meggyalázása hírére fellobbanó bosszúvágy. Mire első őrjöngéséből felriad, addigra egészen más emberré lett: az eszközökben válogatós udvari emberből vérengző fenevaddá, azzá, aminek K. forrása jellemezte, s aminek a köztudatban él. Csak *egy* fékező érzelem térhetne még vissza, a király ellen való hálátlanság fájó tudata. De első felindulásában elkövetett pusztításainak híre megöli Vencelt — az épen ezután a vár alá érkező Ziska már csak holttestétől búcsúzhatik s a gyász idejére fegyverszünetet adhat. Ezután már igazán kívül áll minden más kapcsolaton, csakis a huszita harcok vezére. Ő maga mondja, a dráma végén a királynétől búcsúzva: «Egyet léptem előre — soha többé visszalépni nem fogok...», huszitaiknak pedig: «ismét Ziska vagyok.»

E lélekrajz megalkotásában történeti forrásain kívül egy irodalmi mintának van még része, Schiller *Fieskójának*, amely a pesti német színháznak állandó műsordarabja volt. Ziska pályájának kezdete a források előadásában is *Fieskóra* emlékeztet: az sem lehetetlen, hogy részben épen a tárgyának Schillérével való rokonsága keltett Katonában bizalmat, hogy Ziska pártütése szintúgy alkalmas dráma tárgyaúl.

Így Fiesko és Ziska nagyravágyásán kívül közös motívum egy leány meggyalázása (Ziska húga, Verrina leánya), sőt a tanácsház körüli tumultus is épen úgy ott van a huszita zendülés kezdetén, mint a *Fieskóban*. Ehhez járul még az a főhős jellemének szempontjából mindennél fontosabb körülmény, hogy Ziska Schulz szerint is csak a döntő percben áll a lázadók élére — mindaddig az udvar hívének tudják, épúgy mint Fieskót. Katona Ziskájában még több emlékeztet Fieskóra. Ziska épúgy szándékosan titkolózik a dráma elején mindkét fél előtt, mint Fiesko, de épúgy nincs is tisztában saját szándékával sem. Leginkább nyilvánvaló a *Fieskóból* való eredet Ziska fejlődésének összetevői közül az önzetlen heroizmus és az uralomvágy közt való ingadozásban. Különösen tanulságos Ziska három monológját (I. 3. és 5. II. 1.) Fieskóéi (II. 16. 19. III. 2.) mellé állítani. Ziska is épúgy csak a királyt sajnálja, mint Fiesko az öreg Doríát. Titka elárulása után époly csodálattal csatlakoznak hozzá a husziták, mint Fieskóhoz az összeesküvők. Ziska mellett épúgy ott van az inkább meggyőződéstől vezetett Huszinecz, mint F. mellett Verrina, s ezek előtt egyformán akarattuk ellen árulják el magukat. E kapcsolatban a maszk, lárva emlegetése is nagyon jellemző.

Ziska húga meggyalázásának hírére örvengésében meg akarja ölni leányát, hogy húga sorsára ne jusson ő is. Ez a jelenet nem is érthető másképp, mint Verrina hasonló jelenetének másolataként. Ziska leánya viszont úgy esik össze, mikor apja a vérengzők élére áll, mint Fiesco neje férje elindulásakor; a II. részben férfiruhában járkal a harctéren, mint Verrina Berta. Szöveg szerint való egyezés, szövegfoszlányoknak saját szereplői ajkára való adása is több esetben megállapítható az említett monológon kívül is, így a III. felvonás 11. jelenésének végén ugyanazzal a mondattal indul Ziska borzalmas munkájára, amellyel Fiesco az V. f. 1. jelenésében. (*Verderben, gehe deinen Gang! — Romlás, indulj utadon!*) Végül még a két dráma címének formája közt is van hasonlóság. (*Die Verschwörung des Fiesco zu Genua. — A husziták első pártütése Csehországban.*)

A dráma többi alakja közül különösen Vencel király vonta magára már Gyulai figyelmét, az italtól és féktelenség-től megrokkant vén zsarnok, ki már nem tud parancsolni. Katona drámai jelenetei közt is a legnagyobbak közé tartozik az, amelyben Ziska lelki energiájának egész fölényével ránehezedik a királyra, s az, aki imént még dühöngött, már csak nyöszörögni tud. Minden vonása, iszákossága és indulatossága egyaránt, a történelmi Vencelé; roskadt öregségében is ott kísért mindazoknak a szörnyűségeknek emléke, melyeket korábban elkövetett, beteg testét-lelkét ezek is kínozzák, de újabb felindulásaiban nem tudják fékezni; Ziskával való jelenete előtt hol nejjére, hol egy udvari emberére akarja emelni kezét; majd mikor a zendülés hírére a pohárnok nagyképpen azt emlegeti, hogy előre látta, ő rá akar ugrani dühében, s előttünk rokad össze. Ez K. forrásai szerint is lényegében így történt. A jelenetnek a részletekben való alakításán azonban, mint már többen megjegyezték, kétségtelenül felismerhető *Macbeth* lakomájának emléke. Vencel is mindegyre a miatta elpusztultakat látja maga előtt, mikor helyét el kellene foglalnia, csakhogy ezek nem új áldozatok¹; hogy mégis most kísértének, annak magyarázata az, hogy Vencel előtt élete utolsó órájában vonul el egész multja. Katonánál nincs is igazi szellemjelenés, az egész csak Vencel agyréme.² A jelenet részleteiben a párhuzamot még teljesebbé teszi a királyné csitító és magyarázó szerepének Lady Macbethéhez való hasonlósága.

A királyné, ki nagyravágyásból ment hozzá öreg férjéhez, az akkor még hatalmas császárhoz, a dráma idejében már csalódott, kiábrándult. Így is van benne valami Gertrudisból. Szükségből kénytelen erélyes lenni. Az életúntság és a hatalomhoz

¹ A különbségeket Császár Elemér emelte ki. *Shakespeare és a magyar költészet.* 136. l.

² Katona máskor is tartózkodik a valóságos szellemjelenésektől s pl. a *Lucza székében* is, meg a *Ziska* második részében is racionális magyarázatot ad utólag minden titokzatosságnak.

való ragaszkodás közt ingadozik a II. felvonás kezdő monológjában. De férje helyett meg kell próbálnia cselekedni. Ő intézkedik már a Kunradiczba való költözés ügyében, és egy hű emberével, Svamberggel, sereget gyűjtet.

Ez a király halála után érkezik Kunradicz alá s hátbatámadja a fegyvernyugvás megkötésére készülő huszitákat, azt a hitet keltvén bennük, hogy a király halála csak megtévesztő koholmány. A holttest bemutatása oszlatja el a féltreértést, s a történekről csak most értesülő Svamberg is megerősíti a fegyverszünetet.

Svamberg és a várparancsnok, Vartemberg Zdenko, a lovagi hűség képviselői a drámában, ez utóbbi még a királyné halála után is — a második drámában. Zdenko kötötte meg a királyné társaságában a fegyverszünetet, és Svamberg gyűjtött sereget Schulz szerint is, de csak Katona viszi Svamberget is Kunradicz alá,¹ s az ő leleménye a már elhatározott fegyverszünet retardálása, amely drámaibbá teszi a király holtteste előtt következő jelenetet és az egész felvonást is, mely egyébként nagyon hamar alakulna tablóvá.

A többi mellékalak is mind történeti személy, de többüket szerepelteti Katona Ziska mellett már itt, holott forrásai csak más kapcsolatban szólnak róluk vagy csak említik őket. Így Ziska leányának és öccsének is csak ő ad itt szerepet, valamint vezértársai közül Kralovecznek, ki az ő halála után az orphaniták csoportjának vezére lett. Különösen érdekes még Miszteczy alakja, bár az ő szerepeltetése is, mint az előbb említettéké, inkább csak előkészít a második drámában való szerepükre.

Schulz is megemlíti róla (142), hogy még a tömegmozgalom előtt kirabolta az opatoviczi kolostort; Balbinus azt is elmondja (434.), hogy később e gaztetteit a husziták zaklatásával igyekezett jóvátenni, s ezért hitszegőnek nyilvánították, majd kénytelenségből hozzájuk csatlakozott, végül újra Zsigmond császár mellé állt, s mikor ezért a husziták feldúlták kedves várát, rövid idő múlva bánatában meghalt. Mindezek későbbi dolgok s K-nál is a második részben kerülnek elő, de a belőlük kiolvasható jellemével szerepelteti már Miszteczyt az elsöben. Rablásáért u. i. Vencel Ziskától való megfélemlítése után megkegyelmez neki; első páfordulása a drámában ennek következménye. Hálából hű embere akar lenni a királynak, s ő viszi a zendülés hírért, mikor a kegyelmet megköszönni megy. Ezzel közvetve a király halálát okozza. Most meg akarja menteni a királynét, de a husziták hamarabb érkeznek, s ekkor ő tanácsolja a fegyverszünet megkötését. Ő maga kénytelen visszatérni a huszitákhoz, hogy életét megmentse s utóbb annál többet ártasson nekik. Ennek elhatározásakor — a IV. felvonás 5. jelenésében — maga világítja meg jelleme problémáját.

A névtelen szereplők is mind más-más színben állnak elénk a drámában. Valamennyiük szerepeltetésének legalább

¹ Schulz és Balbinus szerint egyaránt Pilsennél támadta meg Svamberg Ziskát.

az ötlete forrásainak valamely adata nyomán ébredt Katonában. Így a két hajdú szerepeltetéséhez az adhatta az indítékot, hogy Schulz elbeszélése szerint a tanácsház megostromlása közvetlenül egy katolikus hajdúnak (Rathsdienner) a huszita körmenet előtt való tiszteletadástól való vonakodása miatt történt. A drámában a zendülés kezdetét csak Ziska hozzátartozói figyelik az ablakból, a vérengzés befejezése után áll csak előttünk annak színtere, s ott egy huszita hajdú kap jutalmat, amiért az egész egy katolikus társa megtámadásával megindította. Ezt a két hajdút K. már kezdettől fogva szerepelteti, velük nyitja meg jóformán a drámát s épen az ő összemordulásukban érezteti legerősebben az egész nép lelkének a vihar kitörését megelőző forró feszültségét. Vitáikban egyébként az a csipkelődő, szójátékokkal dobálódzó, az egyiknek szavát a másikéba öltő stílus uralkodik, amely Shakespeare szolgál-személyzetére jellemző s onnan származott át a német drámába is.

Az expozíció drámaisága tekintetében itt művésze tehetőpontján áll már Katona. Technikája egyébként egészen olyan, mint az *Aubigny*-drámában, így a nyíltszíni változásokat is ugyanazzal az eljárással teszi lehetővé, épen úgy a szűkebb térről közvetlen előtte lévő tágasabbra történik ilyenkor az átvonulás. (II. Kisebb teremből az audienciás palotába, III. Ziska szobájából a piactérre, melyre ablaka néz, IV. a kunradiczi vár ebédlőjéből a várfalakra.)

2. Ziska, a táboriták vezére.

Katona második *Ziska*-drámája feltűnő drámaiatlansága mellett legkülönösebb, legeredetibb ízű alkotásainak egyike. A képzelet munkájának szabadsága tekintetében eltér K. minden komoly drámájától. Magukkal a történelmi tényekkel is sokkal szabadabban bánik itt, mint másutt, s egy rövid utalásból színes romantikus mellékcselekvényt alkot. Ziska történelmi szerepléséből csaknem mindazt színre viszi, amit élete utolsó évében tett: az I. felvonásban Skálicz mellett történt váratlan megtámadtatását és a támadás sikeres elhárítását, a II.-ban Prága ellen Coributhus királlyá választása miatt való fellobbanását, a III.-ban a Prága mellett leveret nemesek elkullogásának bemutatása után Prága ostromának megindítását, a kegyelemkérő követséget, a kegyelem megadását, a IV.-ben Ziskának halálos ágyán tett végrendelkezését és halálát. Mindezt leginkább Balbinus krónikája nyomán jeleníti meg K., de csaknem egy teljes esztendő eseményeit mintegy három napra vonja össze, hogy Ziska halálos betegsége idején véghezvitt cselekedeteiként tüntesse fel.

A skáliczi rajtaütés ugyanis Balbinus szerint 1424 január 3-án volt (454. l.), a Vartenberg Zdenkótól vezetett nemesek első legyőzése március

26-án, a prágaiakat július 8-án verte le Ziska, majd szeptember 3-án újra s nyolc nappal utóbb állt Prága előtt, a kegyelmet pedig a városnak szept. 14-én adta meg (455. l.); másnap vonult be a városba s onnan indult Morvaországba; ebben az útjában szállta meg okt. 6-án Przibislavot s az ott dühöngő pestisben okt. 11-én halt meg. Ezzel szemben a drámában már pestises betegen viszi véghez (azért itt is Przibislavot emlegeti megbetegedése helyeként) említett tetteit. A dráma kezdetén már három éjjel nem aludt; ez éjjel veri vissza Skálicz alatt a váratlan támadást, másnap éjjel indul Prága megbüntetésére s bevonulása után ott hal meg.

Sőt még az előző évben történekről is ebbe a keretbe szorít egyetmást: a prágaiak megfenyegetése Coribthus megválasztása miatt u. i. még az előző év kezdetén történt. Ziska szavait itt is, a megkegyelmezéskor is B. nyomán, végső rendelkezésében Schulz nyomán (165. l.) adja az ajkára. Az is csak az ő leleménye azonban, hogy a fenyegetést provokáló hír hozójának ugyanazt a Rokycánát teszi meg, aki a kegyelemre rábírt. A szűk keretbe való szorítás még másféle erőszakosságot is szükségessé tett a történeti anyaggal szemben. Így a Prága felé fokozatosan közeledő Ziska csatáit összevonja.

Egyébként az «első pártütés» és a második drámában bemutatott események közt történt dolgok is csaknem mind szóba kerülnek valamikép a dráma során, legnagyobb részt az I. felvonás 6. jelenésében, két strázsa beszélgetésében. Az ő alakjuk humora visz valamelyes szint az egyébként hosszadalmas és szinte fölösleges «narrativum»-ba. Egy újonan jött vitézt világosít fel társa arról, milyen ember a vezér. Csak az érdekelné amazt, miképp vesztette el Ziska szemévilágát, de ő kezdettől elmond mindent s az ismétlődő sürgetés ellenére sem engedi magát kiköccsenteni az események rendjéből.

Így kerül szóba a visehradi fegyvernyugvás és a királyné elvonulása a magyar szélekre (Balbinus, 402), a Svambergtől védett Pilsna sikertelen ostroma (431), a Huszinecztól épített Táborba való bevonulás (u. o.), Austa feldúlása (438), a huszita papok ámitó jóslata miatt kiűrtett Prága megvétele (Schulz, 154—5), a Rózeni familia birtokainak elfoglalása (B. 441), Kunstad Viktorin támadása Tábor ellen¹ (u. o.), Huszinecz halála (443), Holy Prokop feltűnése és morvai hadakozása Albert ellen (452), Zsigmond császár hadjárata, megkoronázása, a vitkovhegyi csata két titokzatos amazon szereplésével² (438—40), újabb prédálások, a trebonai klastromnak adott

¹ Okául B. azt említi, hogy Tábor építése idején megtámadták, s a birtokfogalók vezéréül nevezi meg Kunstadot. K., úgy látszik, a két eseményt Balbinusnál való előadásuk sorrendjében röviden jegyezte ki s aztán az időrendet s a szereplőket összezavarta. Ezenkívül Tábor ekkori ostromáról mondja a strázsa, hogy az ostromlottak inségükben lovat és egeret ettek, holott ezt B. az előbbieik szomszédságában Visehrad védőiről írja.

² Mindez még 1420 közepén történt, jóval a morvaországi hadjárattal előtt. K. talán Prokop szerepének előkészítése végett cserélteti fel a sorrendet.

kegyelem, Komotov «és végre Rábi», Ziska megvakulásának helye, a sikertelen gyógyítási kísérletek és Ziska azóta kialakult vezéri magatartása (445). Más kapcsolathoz pl. Miszteczy céloz a szedleci kolostor felgyújtójának megbüntetésére (I. 7. v. ö. B. 446), Ziska 11 győzelmét említi (Schulz 164.; Balbinus szerint 13!); meg azt, hogy Zsigmond felajánlotta neki a helytartóságot. (B. 452.) Itt-ott egy-egy rövid szövegrészlet is a már említettekén kívül a forrásokból való, mint a «vak vezére a vak népnek» megszólítás (Schulz 161) és több Prokopra vonatkozó mondás. (B. 452, Schulz 165.)

Ha már Ziska történelmi küzdelmeinek bemutatásában szokatlan szabadsággal járt el K., annál szabadabban csapongott képzelete annak a mellékcelekvénynek megalkotásában, amelynek Ziska leánya és jövődöbeli veje a részesei — ez itt-ott annyira leköti a figyelmet, hogy az érdekek egységének szinte rovására van s érdekesebb és drámaibb magánál Ziska szereplésénél. Ziska leányáról mindössze annyit talált Katona Balbinusnál, hogy őt Dube András nem tartotta méltatlannak a maga előkelő családjához. Ez a katolikus krónikás részéről szemrehányásnak érző megjegyzés adta az alapot K.-nak drámai probléma felállítására. A legitimista katolikus párt egyik vezérének teszi meg Dubét s további két adat megfelelő értelmezésével mindkét oldalon még kielezi a konfliktust. Dube Ziska ellen való gyűlöletét azzal fokozza, hogy a Balbinus szerint (453) Kozoged elfoglalása előtt Horzicznál elesett Aulibiczky Miklós legjobb barátjának teszi meg; a dráma szerint azóta egyre Ziska közelébe akar férkőzni, hogy bosszút állhasson — s ez válik lehetetlenné, mikor megtudja, hogy Ziska leányát szereti. A leányhoz mindaddig valami misztikus kényszerűség vont, amely egy korábbi tettének következménye, s ugyanez a tette az, amelynek Ziskát az ő engesztelhetetlen ellenségévé kellene tennie. Balbinus említi u. i. Dubravis alapján egy néphagyományt két titokzatos asszonyról és egy dárdás szűzről, akik a vitkovhegyi csatában Ziska mellett harcoltak és elestek. Katona két amazonról szól és Ziskának a forrásokban említett két leányrokonával azonosítja őket: hűgával, akinek sorsa oly fontos szerephez jutott az első dráma során a pusztító harcok megindításában, és leányával, akit ott elindulásakor szelid öccsére, Jaroszlavra bízott. Ketten együtt szűtek Ziska után, hogy védelmére lehessenek, Vitkov hegyénél küzdöttek érte, s a császáriak mind tisztelettel tértek ki előlük, csak Dube támadt rájuk bosszúsan s mindkettőt megsebezte. De mikor bosszúja kitöltése után rájuk nézett, a csodálatos szépségű kisebbik leány látása egészen megbabonázta s borzadálylyal töltötte el saját tette miatt. Az eszméletlen amazonokat egy vitéz — a nyomukban járó Jaroszlav — hirtelen kivitte a harcból, a magához térni nem tudó Dubét pedig Aulibiczky mentette ki a biztos halálból. Azóta folyton kísérti rémes tette emléke és az angyali szépségű arc. A két leány

közül Ziska húga rövid idő múlva meghalt, leánya azonban hosszú szenvedés után kigyógyult sebeiből s álruhában, Jaromir kisdobosként a dráma kezdetétől fogva ott bujkál atyja körül, csodálatos ügyességgel védelmezve őt. Ebben Dubén való misztikus hatalma is segíti.

Mindjárt a dráma kezdetén ott bujkál Skálicz alatt a vezéri sátor közelében s váratlan felbukkanásával elriasztja az ingatag Miszteczyt, majd mikor ez a szövetségeseeknek mégis megígéri, hogy kezükre játssza a huszita tábort, jobbnak látja, ha maga felveri álmából Ziskát. A következő ütközetben ő menti meg Dube csapásától, majd emezt menti meg a váratlanul megérkező Prokop ütésétől; neki semmi baja nem történik. Másnap lanttal kezében bemegy a vezérekhez s magasztaló éneket zeng róluk. Apránként, nevek nélkül elmondja történetét. Mikor már épen meg kellene neveznie atyját az egyre reá célozgató s mégis titokzatos elbeszéléstől felizgatott Ziska előtt, akkor jelentik a prágai követ érkezését. A következő kavarodás idején bejut Dube tömlőcébe s arca megmutatásával oly hatalmat nyer rajta, hogy kívánsága szerint ruhát cserél Miszteczykkel s kiszökik vele; Miszteczyk ellenállását is lefegyverzi csodás titokzatosságával, melynek egyik főeleme ismét az, hogy rajta nem fog fegyver. Lényének titka csak a dráma végén oldódik meg. Bő palástba burkolt emberként viszi be a leroskadó Ziskát Prágába, aztán eltűnik. Jaromir emlegetésekor visszatér s Jaromir alakjában megmondja, hogy atyjának készített koporsót, majd jelzi, hogy kihallgatott szavaiból tud Ziska betegségéről. Míg Ziska csodálkozik, hogy mégis közelében mer lenni, újra eltűnik. Halotti ének hallatszik, majd amazon alakjában tér vissza Dubéval. Mikor Ziska már türelmetlenül követeli kiléte felfedezését, egy kárpitot vonnak fel, s a látni tudók egy koporsóban ott látják Ziska huját, a másik amazont, s mellette Jaroslávot. Most már Jaromir amazon is leleplezi magát, s ő maga mondja meg azt is, hogy Dube sebezte halálra nénijét. Ziska a kínokon gondolkodik, melyekkel méltón állhatna bosszút, s ekkor sújt le rá a vallomás, hogy leánya kedves húga gyilkosát szereti.

Csak itt világosodik meg az is, mily szerepet szánt K. eredetileg Jaromir és Dube szerelmi történetének Ziska végnapjai bemutatásában. Közben már annyira magával ragadta őt magát egyre színesebbé váló regényes leleménye, hogy időnként Ziska szinte háttérbe szorul. Itt válik újra világossá, hogy a második rész sem ok nélkül hordja címül Ziska nevét: valóban az ő utolsó vívódásai a dráma főtárgya, s egyedül ez fogja egységbe az első részhez képest kissé széthulló művet.

Ziska már a dráma kezdetén magában hordja halálos betegségét s tudatában van a közeledő végnek. Mindeddig vaksága ellenére is diadalról-diadalra vitte seregét, de régi biztonságának vége, s érzi már, hogy Prokop félelmesebb az ellenség szemében, mint ő. Szörnyű betegsége azonban az ő helyzetében külön nagy lelki küzdelmet követel. A dráma megindulása idejéig már három éjtszaka nem aludt a kintől, de semmiképen sem akarja, hogy bárki is megsejtsse baját.

A halált váró lelkiállapotában átérzi egész küzdelme hiábavalóságát a maga szempontjából — az emberiséggel szemben való gonoszsága mellett. Vetélkedője, Huszinecz, rég elhullott mellőle, de ő még mindig ragaszkodik a hatalomhoz s a nyugalomért semmit sem tesz, ott áll a vihar közepén halála előtt s retteg baja felfedezésétől, hogy magára ne hagyják, s hatalmas vezér helyett magáramaradt nyomorékot ne terítsen le a halál. Álmában azonban egyre nyugtalanítja az a gondolat, hogy környezetét megrontja. Kínját növeli annak a tudata, hogy a legszörnyűbb sorsot is megérdemelte — ami rá vár, nem is elég büntetés számára. A prágaiak különös éjszakai követtségének jelentkezésekor visszaemlékezik az első lépésre s azokra a nagy reménységekre, amelyek azóta szertefoszlottak. A követtséget fölényes méltósággal fogadja, a követ beszéde közben egy pillanatra azzal is hízeleg magának, hogy ő lehetne az a király, akit a prágaiak választani akarnak, s így utolsó napjaiban még elérhetné a legnagyobbat, amire titkon vágyott. Amint azonban Coributus meghívásáról értesül, előbb elképed, aztán keserű gúnnyal kel ki ellene és a prágaiak ellen, végül — a Balbinustól is ajkára adott szavakkal — megfenyegeti Prágát. Többé egy szót sem hajlandó meghallgatni, a követ elkergetése után pedig szertelen, a lovagdrámákra emlékeztető túlzó szavakban¹ tör ki kétségbeesett haragja. Most bizonyult csak be igazán egész küzdelmének hiábavalósága, de most a legnagyobb benne hatalma megmutatásának vágya. Utolsó fellebbanásával elindul megmutatni, hogy ő most is Ziska még. Prága alatt folytatódik e dühöngés, de közben elerőtlenedik; Prokop azt hiszi, alszik, ő maga meg úgy érzi, mintha vezetője rángatná. Rokycána intő és emlékeztető szavátára megdöbben s nem is tud már felülkerekedni. A kemény feddő szavak legyőzik, közeli halála jóslatszerű emlegetésére leroskad s csak a kegyelem szavát tudja még kimondani. Agyban ébred fel; mikor Jaromir sejteti, hogy tud bajáról, megdöbbenésben majdnem elárulja magát, de újra kemény igyekszik lenni s régi vadságát erőltetve vissza, holtteste felhasználására vonatkozó végső rendelkezésével vad katonáit is megborzasztja. A leányát körülvevő titok leleplezése után a meglepetések sorozata egészen megzavarja gyöngülő öntudatát. Amint zavarosan a húga gyilkosának szánt kínokon töpreng, olyan megdöbbenően sújt le reá leánya vallomása szerelméről, hogy minden ellenállását megtöri. Itt véget ér küzdelme a gyötrő kór ellen — kétségbeesésében maga árulja el szörnyű baját. Mikor leánya szavára hívei az első megriadás után

¹ Itt-ott egészen hasonlók vannak még a *Bánk-bán*ban is. Azt mondja pl. Ziska: «Lerántom róla azon ajándékbibort, ha annak elvesztésével jég-csappá fagyna is.»

mégis visszatérnek halottas ágyához, hogy húga mellé vigyék, leánya pedig ennek utolsó megbocsátó szavait említi, már ellágyul, megadja magát az végső csapásnak is, maga bízza leányát húga gyilkosára. Utolsó hörgésében az új harcra induló huszitákat lelkesíti győzelemre.

A második rész tehát azt akarja bemutatni, mikép pusztul el ez a nagyakarató kemény ember, utolsó percéig küzdve betegsége fölfedezése ellen; végső erőfeszítésével még diadalt arat, de elerőtlenedésében lemond győzelmei kihasználásáról, és abbahagyja a betegséggel vívott küzdelmét azért, mert legfőbb személyes ellenségén egyéb érzelmi okból nem állhat bosszút. Mindezek után a régi harcos Ziskaként múlik ki a nélkül, hogy a maga számára valamit elért volna — annak az emberiséget pusztító viharoknak kellős közepén, amelyet nagyravágásában felidézett, de befejezni nem tudott. Az első drámában kezdett küzdelem befejezetlenségét Ziska utolsó szavain kívül külön *Toldalékok*kában is hangsúlyozza Katona. A dilogiának ez a befejezése valami komor változata Schiller ama drámái végének, ahol a hős elbukik, de amire elhivatott, az tovább él. Katonának a történelemtől való sötét felfogását néhány évvel utóbb leírt szavai fejezik ki a legélesebben: «A szerencsétlenség is gyönyörködtet; a történet csak abból áll.» A tragikus élmény művészetlelektani problémájának ez a történelem tragikus voltának ez a lakonikus megállapítása igen jellemző a legnagyobb magyar történelmi tragédia írójára. Az emberiség történetének pesszimista látása maga is, egyéni kedélyvilágán kívül, részben a jogbölcsélet tanulmányából érthető, melynek kiindulása Hobbeséval rokon, s amely a jogrendszer szükséges voltát épen az ember ősi vadságából vezette le és ugyanabból a fennálló rend ellen való minden erőszakos támadás bűnös voltának elméletét is. Katona a huszita felkelést is elvakultság s egyéni nagyravágás és bosszúvágy következményének mutatta be az első részben, de nem a háttérben levő eszmék megvetése miatt. Az eszmékkel szemben itt is a legteljesebb türelem, sőt megértés szelleme hatja át.

Különösen jellemző e tekintetben a prágai artikulusokról szóló utolsó jegyzetének vége (az első drámában): «valójában, ha már az elején is mindjárt a rossz emberek... a sok féle glosszákkal és fejtegetésekkel más rámará nem verték volna, majd csaknem azt mondhatnám, hogy kár — örökös kár, hogy Ziska az ő alávaló célját ezen leplébe takarta és kegyetlen nagyravágását a vak nép előtt ebbe burkolta». Ziska e megbélyegzésében benne van valami bátortalan elismerése az eszméknek, Husz alaptanainak, de benne van az a meggyőződés is, hogy a felfordulás és vérengzés maguknak az eszméknek nem szükségszerű következése, hanem egyeseknek azt kihasználó nagyravágásából ered. Hogy az egyházjogi probléma mennyire érdeklődése közepontjában van ekkor is, arra több jegyzete és a *Toldalékok* is jellemző. Ez utóbbi nem mentesíti egészen a történelmi felelősség alól a hivatalos

jogrend egyházi és világi hatalmasait sem s párhuzamul a spanyol hódítók vallási ürüggyel takaródzó kegyetlenkedéseit is emlegeti. Ez a felvilágosodás irodalmában a leggyakoribb példák egyike volt, e körből való Voltaire *Alzire*-ja és Kotzebue két darabja, de Eckartshausen is a *Der Prinz und sein Freund*-nek épen azon a lapján céloz rá, amelyről K. a *Bánk-bán* első kidolgozásában idéz, Las Casas emlékiratai pedig ott szerepelnek a Katonától elolvasásra kiszemelt könyvek jegyzékében. Még érdekesebb bizonyítéka K. alapos érdeklődésének az, hogy Zsófia királyné ajkára ad egy idézetet (I. r. II. 2.) Pázmány *Kalauzán*ak az iszlám fanatizmusáról szóló függelékéből. A Biblia tanulmányozásának is a *Ziskában* van a legtöbb nyoma; a huszita kor történelmi levegőjébe is beleillik, de K. érdeklődésére is jellemző, hogy szereplői egyre-másra bibliai alakok sorsával példálódnak.

Katonát tehát eredetileg igen határozott irányú történelmi érdeklődés vonta a *Ziska*-drámák tárgyköréhez, mégpedig épen a harcok kezdetének magyarázata érdekelhette, azonfelül a *Fieskó*val való rokonság is hozzájárulhatott a kezdet drámai tárgyul való alkalmasságának felismeréséhez. Meglehet, hogy már Kotzebue-nak a második rész egy jegyzetében említett *Die Hussiten vor Naumburg*ja miatt is különösbbe érdekelte Schulznak idevágó fejezete — talán azért nem folytatta a harcok bemutatását Prokop idejében, mert egyik epizódjukat Kotzebue az ő szava szerint már «felségesen» megírta. Megmaradt Ziska alakjánál. Ez ragadta meg először, elindulása után az ő végét akarta bemutatni egy második részben. Hogy ily kettős kompozícióra gondolt, abban minden bizonnyal a di-, tri- és tetralogiák korabeli divatjának volt fő része. Történelmi drámákat, lovag- és rablódrámákat, tündérvjátékokat egyaránt játszottak több részben. A történelmi drámák terén ez a divat hozzáillett az egykorú romantikus elmélethez, mely a shakespearei históriákat tekintette a legmagasabb rendű drámai műfajnak, a korok életének minél teljesebb tükröztetését a történelmi dráma feladatának s ezzel kapcsolatban többízben állást foglalt a többrészes kompozíciók mellett is. Az efféle elméletekből aligha ismert K. akkor valamit, de az akkori műsor darbjain kívül valószínűleg ismerte már Schiller *Wallenstein*jét. Általában Schiller ismeretének már itt igen sok nyoma van. A *Fiesko*-emlékeken kívül a *Räuber*re is emlékeztet egy és más Ziska és hívei viszonyában. A *Die Jungfrau von Orleans*-ből, amelyből a *Bánk-bán*ban Petur ajkára is ad néhány szót (v. ö. I. K. 1913. 240. l.), itt is találkozunk már egy mondattal. A császáriak egyik vezére, Kacov, mondja vereségük után (II. r. III. l.) azt, amit ott a legyőzött Talbot (III. 6.): «A vakság ellen hiába harcolnak maguk a római istenek.» («Mit der Dummheit kämpfen Götter selbst vergebens.») Magára a *Wallenstein*re, melyet nálunk akkor még nem játszottak, a strázsák jelenete emlékeztetett már többeket. Valószínűleg épen a *Wallenstein* példája állt K. előtt, mikor

elhatározta, hogy Ziska pártütése után halálát is bemutatja — noha az ő kettős drámája egészen más természetű, mint Schiller műve. Wallenstein halála ugyanabban a küzdelemben való elbukás, amely az előző dráma folyamán vált nyílt harccá, s így az egész mű *egy* drámai kompozíció. Ziska halála csak ugyanazon ember életének az előző drámában megindult küzdelemtől független lezáródása. A *Ziska* második része nem is szerves folytatása az elsőnek, csak még egy külön dráma abból a tárgykörből, ugyanarról a hősről, s a kettő összetartozása nem drámai egység, hanem csupán — elsősorban hangulati — antithesis és bölceleti kiegészítés. A nagylendületű kezdet után az egyéni megsemmisülés hangulata borong az egészen, s K. világosan jelzi, hogy az első drámában bemutatott nagyravágyás hiúságát akarja megmutatni. A két dráma e sajátos összetartozására azok a szavak a legjellemzőbbek, melyekben Ziska néhány nappal elpusztulása előtt a maga életén végigtekint. (II. felv. 5. jel.)

Épen mivel a második dráma tárgya nem oly természetesen adódott a történelmi anyagból s egészében inkább lírai, mint drámai, azért viszi Katonát egyre messzebb, s azért válik számára is egyre inkább vonzóbbá képzeletének az a különös alkotása, melynek eredetileg csak Ziska utolsó vívódásának bemutatásában szánhatott fontos szerepet: Jaromir alakja és a hozzáfűződő romantikus történet. Ebben is több a lírikum és a regényesség, mint a drámaiság — legközelebbi rokonai egyes alsóbbrendű színpadi műfajokban találhatók. Efféle jószándékú s csodás biztonsággal működő — részben tündéri, részben később élő embernek bizonyuló — lények szerepelnek a tündérajátékokban, akkoriban leghasonlóbban Henslernél: épúgy igekeznek jó úton vezetni pártfogoltjaikat akaratak ellen is, épúgy folytonosan meglepik őket váratlan jelenlétiükkel, megsebezhetetlenségükkel stb. Más is átszivárgott ezekből a melodramatikus-operetteszerű alkotásokból a *Ziska* második részének lirizmusába; sőt ily melodramatikus külső elem is van, abban a három dalban, amelyek egyikét Voda, másikat Jaromir, harmadikat színpal mögötti hangok éneklik. Az első bórda, a második harci, a harmadik halotti ének. Kivált az elsőhöz és utolsóhoz hangulatban, sőt szövegben is hasonlók akadnak Henslernél, pl. a *Petermännchen*ben. A másik műfaj, amelynek egyes alakjaira Jaromir emlékeztet, a rablódrámáké. Ezekben többször előfordul, hogy a haramiavezért (Ziska maga is hasonlít hozzájuk) ily titokzatos nő kíséri, védelmezi, a jó útra igyekszik visszatéríteni, s csak legvégül derül ki, mily közeli hozzátartozója. Katona drámaiban egyébként egészen szokatlan a véletlennek ily nagy szerepe az események intézésében. Jaromir babonás ügyességével minduntalan elképeszti ellenfeleit, de a sors is mindent megtesz érte: Prokop épen a

legnagyobb veszedelem idején érkezik meg hosszú hadjárataból; a prágai követség épen akkor jön, mikor Jaromir már nem térhetne ki Ziskának titka magyarázatát sürgető kérdései elől. Ő maga is többször említi a felső hatalmak közrejártságát az emberi küzdelemben, így mikor a szövetséges vezérek tervét sikerül kihallgatnia: «A hajósok igazgatják árbocfaikat — kifeszítik vitorláikat, és olyan valódi igyekezetet mutatnak, mintha igyekezeteik csalhatatlanok volnának, de egy felsőbb hatalom ül a kormánynál, mosolyog és azt mondja: Így legyen!» Ő maga szól tehát saját szerepének gondviselészertől voltáról. A szeles Miszteczyre nem bizza rá atyja megmentését, mert «nem jó a szerencsét szabad repülésnek eresztetni, hasznos a hónalját fogni és úgy vezetni» stb.

Mégis minden szerepével kapcsolatos drámaiatlan titokzatosság ellenére Jaromir tündéres pajkosságból és mély borongásból, férfias bátorságból és leányos érzékenységből szőtt alakja Katona legköltőibb alakjai közé tartozik: csupa erély, amikor szükség van rá, csupa lágyág és szeretet, mikor «szélsőndben» ábrándozhatik. A titokzatosság fátyla a dráma végéig előttünk is csak meg-meglebben, csak gyanítani enged valamit, hogy annál kíváncsibbá tegyen a gyanú igazolására; úgy vagyunk vele, mint maga Ziska, aki előtt alakoskodik: majd megfogja már, majd újra kisiklik keze közül a titok. Lírai mélység tekintetében méltó párja a kevésbé aktív Dube. Két fájdalmas emlék uralkodik lelkében, barátjáé és az amazónoké. Mikor az egyikért bosszúra gondol, lesújtja a másikra gondolat. Kudarca után a tömlőben töpreng a halálról és a szeretet nélküli életről — ezt a monológját Bayer (II. 8—9.) Katona addigi munkái fénypontjának tartja. Más szereplőkre is árad a darab melancholikus lírája. Miszteczy tovább ingadozik, miután első gaztette a huszitákhoz kötötte; jobb érzése szembeállítaná velük, de Ziskához a hála köti, amiért kétszer megkegyelmezett életének. Újra áruulásra veszik rá, de Ziskát magát szeretné biztos nyugalomba menteni. Jaromir titokzatos intelmei mindannyiszor megriasztják, s a börtönben, mikor ő is Dubét akarná kimenteni, de vigyázatlanul, végleg lesújtja kedves vára elvesztének említésével. Ennek igazolódása után egyre csak azt emlegeti: «A bú megöl nem-sokára.»

Különösen érdekes Voda alakja. K. Balbinusszal egyezően mondja Ziska unokabátyjának és Prokop nevelőatyjának. Ő a komor dráma legderűsebb alakja; kedélyes vén boriszak, de nagyon érzékeny is, főleg borosan. Mindenkit szeret, s őt is mindenki szereti, de öreges fecsegése néha már terhessé válik, s egy-egy türelmetlen szó nagyon megbántja. Irtózik a vérontástól s nagyon szeret aludni. A mellékszereplők közül legtöbb színnel festett alakjának sok vonása már

Gyulait Mihál bánra emlékeztette; egyben-másban Falstaffnak is rokona. Prokop is egészen más vezér, mint Ziska. Ő már egészen a harc embere. Kevesebbet töpreng, igen szűkszavú, nem szereti a fölösleges beszédet; mikor Ziska arra céloz, hogy szeretné leányát hozzá adni feleségül, kardjára üt: ő már választott feleséget. Ziska, Prokop, Voda és Jaromir együttes jelenetéről azt írja Gyulai: «Midőn Ziska méltán a múltra és jövőre gondol, a hallgatag Prokop csak néha szólal meg, a vén Voda iszik és elfecseg, mint gyermekes öreg emberek szokták s örvend Jaromirnak, aki lanttal és énekkel mulattatja őket: mindez együtt megható kép, melyen a különböző lelki állapotok, mint fény és árny, egymást kiemelve, teljes összhangban olvadnak össze.»

Még arra is volt gondja Katonának, hogy a csak futólag megjelenő császári vezérek mindegyike legalább egy-egy megkülönböztető vonást kapjon; így van ott Zdenko, a hű lovag mellett az álszenteskedő Kacov és a cinikus Cservenohorszky. Ez utóbbi, úgy látszik, azért kapta ezt a vonást, mert egy másik Cservenohorszkyról (Hinek; a skáliczi csatában részt vevő Puta) elbeszéli Balbinus, (446) hogy egy huszita paptól elvett kehelyből lovát itatta meg. Valóságos prófétai erő és méltóság van az öreg Rokycánában;¹ jóslóképesége azonban naiv túlzás, kivált ott, ahol Prokopnak is megjövendőli naumburgi esetét, amelyet K. Kotzebue-ból ismert.

A *Ziska*-drámák sohasem kerültek színre. K. szándékosan elnyomott ugyan a drámában minden vallási vonatkozást,² mégis meg kellett a cenzúrának tiltani az előadását, ha ugyan eléje került a darab, mert vallási háttérű küzdelmek színrevitele is tilos volt, azonfelül itt is pártütés a tárgy. Déryné is elmondja, hogy Katona *Pestis* c. darabját (e címnek a *Ziskára* való vonatkozását kétségtelennek tartom) nem volt szabad előadni, s csak felolvasta egyszer a társulatnak, azután nem is jelentkezett többé. De Katona ezúttal már határozottan gondolt irodalmi szereplésre is. Kiadásra teljesen felszerelte kettős drámáját, ellátta bevezető sorokkal, történelmi tájékoztatással, előljáró beszéddel, jegyzetekkel és egy *Toldalékokkal*. Jellemzően nyilatkozik meg írói hivatásának — a színpad világában még mindig egyedüli és Kultsár Istvántól akkoriban újra hangoztatott — nyelvművelő célon alapuló tudata az előljáró beszéd néhány sorában. K. csalódásai, melyeket játékszíni értekezésében emleget, nem a *Bánk-bánnal* kezdődtek. A cenzúrával

¹ A Balbinustól említett nagyhatású szónokot csak K. képzeli aggasztánnak, mert a valóságban csak 47 évvel utóbb halt meg.

² Sőt annyira ment, hogy Jaroslávval csak megsúgatja, ki gyalázza meg Ziska hugát, így az előtt, ki Ziska történetét nem ismeri, ez homályban is marad.

minden bizonnal már többször volt baja; ez különben a *Bánk-bán* első kidolgozásának előversengéséből is érezhető. Hogy egyes drámák kiadására vonatkozó korábbi tervei még benne megakadtak-e, vagy próbálkozott-e eredménytelenül megvalósításukkal, arról semmit sem tudunk.

WALDAPFEL JÓZSEF.